

Jovana Čikić*

Ana Bilinović Rajačić

Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDK: 305-055.2

316.334.55

DOI: 10.19090/gff.v48i1-2.2342

Originalni naučni rad

AKTIVNO GRAĐANSTVO SEOSKIH ŽENA - OD (NE)PRIPADANJA ZAJEDNICI DO (NE)FORMALNE PARTICIPACIJE**

Aktuelni, neo-endogeni model ruralnog razvoja ističe aktivno građanstvo i novo ruralno liderstvo kao principe kroz koje se promoviše održivost lokalnih ruralnih zajednica. Ujedno, ovaj razvojni model podstiče pluralitet aktera, posebno aktivizam onih koji su do sada bili slabije vidljivi u javnoj sferi. Ovo se, između ostalog, odnosi i na seoske žene. U tom se kontekstu analiziraju obeležja aktivnog građanstva seoskih žena i to na osnovu: a) njihove slike o ruralnosti, b) percepcije važnosti aktera u ruralnom razvoju i c) oblika aktivizma u životu ruralne zajednice. Glavna hipoteza je da je aktivno građanstvo seoskih žena na niskom nivou. Analiza je vršena na osnovu rezultata anketnog istraživanja u kojem je učestvovalo 503 seoske žene iz 14 vojvođanskih sela. Rezultati istraživanja pokazuju da većina žena ima razvijen osećaj pripadanja zajednici izgrađen na pozitivnoj slici o ruralnosti. Ispitanice smatraju da su lokalni akteri najvažniji i time potvrđuju značaj upravljanja zajednicom „iznutra“. Seoske žene koje su aktivne u javnom životu zajednice preferiraju civilni sektor angažovanja što je u skladu da obrascima i odnosima koji su deo njihove ruralne svakodnevnice.

Ključne reči: seoske žene, aktivno građanstvo, pripadanje zajednici, upravljanje „iznutra“, neo-endogeni model ruralnog razvoja.

* jovana.cikic@ff.uns.ac.rs.

** Apstrakt rada je pod naslovom „Seoske žene i socijalna reprodukcija ruralnosti – od (ne)pripadanja zajednici do (ne)formalne participacije“ publikovan u elektronskoj knjizi apstrakata sa Međunarodne naučne konferencije „Demografske promene i društveni razvoj“ (Čikić–Bilinović Rajačić, 2021).

UVOD

Za razliku od egzogenog modela ruralnog razvoja (u kojem se razvoj planira i usmerava „odozgo na dole“¹) (Šljukić–Janković, 2015: 255), za endogeni model je karakterističan *bottom-up* pristup, determinisan „unutrašnjim snagama i resursima, endogenim iniciranjem procesa, participacijom lokalnih snaga u odlučivanju i trasiranju pravaca i dinamike razvoja“ (Šljukić–Janković, 2015: 256). Ostvarljivija verzija endogenog pristupa – neo-endogeni ruralni razvoj – specifičan je miks lokalnih i ekstra-lokalnih razvojnih aktera i potencijala (Ray, 2006: 278). Suština ovog modela je u „devoluciji moći ka lokalnu“ (Ray, 2006: 287) tj. decentralizaciji planiranja, sprovođenja i evaluacije aktivnosti koje bi trebalo da doprinesu unapređenju ruralnog kvaliteta života.² Zagovara se ideja upravljanja razvojem „iznutra“ (Shucksmith, 2009). Ovaj model implicira aktivno građanstvo³, u kombinaciji sa novim ruralnim vođstvom (Woods, 2006). Oba principa su participativna, nepaternalistička i inkluzivna. U praksi, aktivno građanstvo podrazumeva različite forme participacije građana u aktivnostima koje imaju za cilj da unaprede i/ili sačuvaju kvalitet života u zajednici.⁴ Stoga ne čudi što se aktivno građanstvo (tj. društveni aktivizam), udruženja i društveni pokreti navode kao glavni motori lokalnog razvoja (Lyson, 2006: 298).

S obzirom na to da promoviše pluralitet aktera u javnom ruralnom prostoru, neo-endogeni model ruralnog razvoja podstiče članove ruralnih zajednica (posebno one koji su nedovoljno vidljivi i moćni - npr. mladi, žene, osobe sa invaliditetom, pripadnici

¹ To podrazumeva: upravljanje razvojem zajednice „spolja“, primenu centralizovanih mera i aktivnosti, usko fokusiranje na samo određene sektore, neravnomernu distribuciju efekata razvoja i sl. (Šljukić–Janković, 2015: 255).

² Rej (Ray, 2006: 278) kaže da se „neo-endogeni pristup bazira na ideji da se socijalno-ekonomsko blagostanje... može najbolje postići restrukturiranjem javne intervencije dalje od individualnog sektora u korist mozaika lokalnih/regionalnih teritorija“.

³ Aktivno građanstvo podrazumeva „recipročne odnose između individue i države koji se ostvaruje kroz razmenu prava i odgovornosti u okviru određenih zajednica“ (Woods, 2006: 465). Međutim, aktivno građanstvo se ne odnosi samo na odnos između države i pojedinaca. Ono se manifestuje na svim nivoima organizacije vlasti (od globalnog do lokalnog) i bazira se na identitetu koji prozilazi iz specifičnog osećaja prostora.

⁴ Reč je o političkim aktivnostima (aktivno i pasivno biračko pravo), aktivnostima (lokalnih) udruženja, organizacija i institucija, volontiranju, pokretanju i potpisivanju peticija i kampanja, bojkota, učestvovanju u javnim raspravama, kontaktiranju medija i sl. (Yarwood, 2017; de Weerd,–Gemmeke,–Rigter&van Rij, 2005; prema: Franc,–Šakić&Maričić, 2007: 112).

manjina) da se probaju u novim (javnim) društvenim ulogama.⁵ To potencijalno može da dovede do: a) promena u odnosima moći i b) formiranja novih ličnih i grupnih identiteta (Woods 2006).

Ovde se aktivno građanstvo u ruralnoj zajednici analizira kroz dva aspekta – percepciju i akciju. Percepcija podrazumeva doživljaj ruralne zajednice koji je neophodan za: a) formiranje i/ili održanje osećanja pripadanja zajednici, b) uočavanje problema u zajednici i c) doživljaj prostora za javno delovanje. Ovaj aspekt se odnosi i na prepoznavanje aktera u ruralnom prostoru i ocenu njihove važnosti. Posredno, kroz identifikaciju aktera, njihovih obeležja i odnosa može se pročitati i preferirani razvojni model. Akcija se odnosi na različite oblike delovanje aktera u ruralnim zajednicama u cilju otklanjanja i prevencije problema od opšteg značaja. Reč je o amalgamu praksi u kojima učestvuju raznovrsni akteri – od pojedinaca do kompleksnih mreža. Uloge i položaji aktera u ovom procesu su određeni: a) individualnim karakteristikama (socio-demografska obeležja, nivo organizovanosti, umrežavanje, osećaj pripadanja zajednici, posredovanje različitih kapitala), b) strukturnim obeležjima (dominantna paradigma ruralnog razvoja, stratifikacija i kriterijumi stratifikovanja) i c) kulturnim obrascima (norme, vrednosti, ruralni diskurs).

Savremena ruralnosociološka literatura posvećuje posebnu pažnju odnosu između roda i različitih aspekata ruralnog razvoja (Asztalos Morell–Bock, 2007; Bock–Shortall, 2006; Bock–Shortall, 2017; Blagojević, 2008, 2010; Čikić, 2021; Cvejić–Babović–Petrović–Bogdanov&Vuković, 2010). Uprkos određenim pomacima, seoske žene i dalje imaju limitirane mogućnosti za participaciju u razvojnim procesima, posebno u formalnim strukturama upravljanja (Bock, 2015, McVay, 2016; Little–Jones, 2000). Obeležja preovlađujućeg rodnog režima „propisuju“ društveno poželjno ponašanje u javnoj i privatnoj sferi. Rodni režim determiniše individualne i grupne položaje i odnose, mogućnost za sticanje i posredovanje kapitala, pristup relevantnim institucijama, javno mnjenje o „nama“ i „drugima“, kao i spremnost i mogućnosti za učestvovanje u različitim razvojnim aktivnostima.⁶

⁵ Ovo odgovara trendu individualizacije društvenog angažmana (Dalton–Klingemann, 2007).

⁶ Ukorenjeni stereotipi i „rodne substrukture“ koje reprodukuju „rodne stereotipe i održavaju segregaciju posredstvom organizacione kulture i procesa koji se reflektuju u specifičnom socijalnom miljeu“ (Acker, 2012, prema: McVay, 2016: 368) otežavaju učestvovanje žena u javnom životu zajednice. Konkretno, to znači da se seoske žene u zajednici ne doživljavaju kao proaktivne i kao liderke, ali ni da se one same najčešće ne doživljaju na taj način.

U domaćoj literaturi, istraživanja aktivnog građanstva seoskih žena su relativno retka. Posredno, ovim pitanjem se bave Cvejić i saradnici (Cvejić i dr., 2010) analizirajući obim i karakteristike ruralne socijalne isključenosti. Autori zaključuju da seoska populacija u Srbiji, nezavisno od rodne pripadnosti, retko učestvuje u radu organizacija i udruženja. S obzirom na dominantan tip udruženja⁷ posredno se zaključuje da je participacija seoskih žena u aktivnostima u javnom životu zajednice na niskom nivou (Cvejić i dr., 2010: 93). Slično su uočili Bogdanov i saradnici ističući da je „socijalna participacija (ruralnih – prim. aut.) žena veoma niska“ (Bogdanov–Tomanović–Cvejić–Babović&Vuković, 2011: 48). Blagojević (2010) zaključuje da su seoske žene pretežno aktivne u tzv. ženskom civilnom sektoru (dobrotvorni rad u crkvenim, školskim i ženskim organizacijama) i političkim partijama. Njihov aktivizam je pre rezultat strategije opstanka nego aspiracije da se zadovolje određene političke potrebe (Blagojević, 2010: 72). Stoga, politička moć seoskih žena je „veoma mala, gotovo nikakva“ (Blagojević, 2010: 72). Blagojević (2008: 38) ističe da su u ženskim ruralnim organizacijama najčešće angažovane sredovečne i starije žene. Njihov aktivizam usmeren je ka ličnim i kolektivnim ciljevima.⁸ Većina ženskih ruralnih organizacija je fokusirana na „neki oblik dobrotvornog rada ili ekonomiju brige“ (Blagojević 2008: 46). Analizirajući aktivističke aspiracije mladih u ruralnim područjima, Petrović i Čikić (2021: 1387) ističu da mlade seoske žene imaju manje samopouzdanja u jačinu sopstvenog uticaja na lokalno okruženje.

U radu se analiziraju tri aspekta aktivnog građanstva seoskih žena: a) slika o ruralnosti, b) akteri u ruralnoj zajednici i c) participacija u aktivnostima od značaja za rešavanje problema u zajednici (spremnost na aktivizam, oblici aktivizma, *pro et contra* aktivizma). Glavna hipoteza je da je aktivno građanstvo seoskih žena na niskom nivou. Ova hipoteza dopunjena je sa tri pomoćne:

- seoske žene imaju razvijen osećaj pripadanja zajednici,
- seoske žene smatraju da bi seoskom zajednicom trebalo upravljati „iznutra“,
- seoske žene preferiraju manje formalne oblike aktivnog građanstva.

⁷ Pretežno reč je o sportsko-rekreativnim udruženjima, udruženjima poljoprivrednika i pčelara u kojima dominiraju muški članovi.

⁸ Lični ciljevi podrazumevaju druženje, kvalitetno provođenje slobodnog vremena, proširivanje vidika, putovanja, razvoj kreativnosti. Kolektivni ciljevi odnose se na pomaganje drugima i uticanje na unapređenje uslova života u lokalnoj zajednici (Blagojević, 2008: 38-40).

METOD RADA I IZVORI PODATAKA

Istraživanje participacije seoskih žena u socijalnoj reprodukciji ruralnosti deo je šireg istraživanja njihove participacije u sva tri osnovna oblika reprodukcije ruralnosti. Podaci za analizu prikupljeni su u anketnom istraživanju na osnovu upitnika koji se sastojao od 121 pitanja u osam grupa, od kojih je poslednja fokusirana na probleme socijalne reprodukcije ruralnosti (11 pitanja).

U istraživanju je učestvovalo ukupno 503 seoske žene koje žive u 14 sela u Vojvodini (Tab. 1.).

Tabela 1. Uzorak – osnovne karakteristike

<i>Starost</i>	<i>%</i>	<i>Radni status</i>	<i>%</i>
18-29	15,7	Zaposlena	29,8
30-39	16,1	Trenutno nezaposlena	19,7
40-49	18,7	Domaćica / nikada nije bila zaposlena	17,5
50-59	16,5	Studentkinja	5,6
60 +	33,0	Penzionerka	27,4
<i>Obrazovanje</i>	<i>%</i>	<i>Tip porodice</i>	<i>%</i>
Bez škole	1,6	Samačko domaćinstvo	10,7
Osnovna škola	28,0	Bračni par bez dece	14,5
Srednja škola	50,5	Bračni par koji živi sa decom	46,7
Viša škola	7,4	Jednoroditeljska porodica	4,2
Fakultet	12,5	Proširena porodica	23,1
		Drugo	0,4
<i>Bračni status</i>	<i>%</i>	<i>Broj dece u porodici</i>	<i>%</i>
Neudate	13,9	Bez dece	19,8
Udate	61,8	Jedno dete	13,6
Razvedene	3,6	Dvoje i troje dece	62,9
Udovice	20,7	Četvoro i više dece	3,8
<i>Struktura porodičnog budžeta</i>	<i>%</i>	<i>Subjektivna procena finansijske situacije</i>	<i>%</i>
Samo iz poljoprivrede	8,0	Veoma dobar	4,0
Samo iz ne-poljoprivrede	51,7	Dobar	61,4
Kombinovani	40,2	Loš	27,3
		Veoma loš	7,4

Izvor: rezultati istraživanja

Uzorak za istraživanje je definisan u dva koraka – prvo su odabrana sela, a potom uzorak žena u svakom od izabranih sela. U uzorkovanju sela pošlo se od dva kriterijuma – broj stanovnika i stepen razvijenosti opštine kojoj selo pripada. Slučajnim odabirom izabrane su tri opštine sa stepenom razvijenosti iznad republičkog proseka,

šest opština sa umerenim stepenom razvijenosti (80 do 100% republičkog proseka) i tri sa nižim stepenom razvijenosti (60 do 80% republičkog proseka).⁹ Potom je u ovim opštinama odabrano ukupno 14 seoskih naselja, uzimajući u obzir njihovu populacionu veličinu¹⁰. U drugoj fazi, odabran je proporcionalni uzorak seoskih žena na osnovu dva ključna kriterijuma – punoletstvo i prebivalište u određenom selu.

ŽENSKA SLIKA O RURALNOSTI I OSEĆAJ (NE)PRIPADANJA ZAJEDNICI

Prema Rijnksu i Strijkeru (2013), slika o mestu formira na osnovu: a) načina na koji ljudi dolaze do informacija o nekom mestu i b) načina na koji ljudi stupaju u interakcije sa mestom. Drugim rečima, slika o ruralnosti formira se na osnovu: a) (neposrednog) iskustva ruralnog života i b) dominantnog diskursa o ruralnosti koji određuje javni narativ koji utiče na obim i tip znanja i informacija o selu. Slika o mestu jedan od važnih faktora u izgradnji osećanja (ne)pripadanja zajednici (McMillan–Chavis, 1986).

Rezultati pokazuju da ženska slika o ruralnosti varira od ekstremno negativne do ekstremno pozitivne. Pozitivna slika preovlađuje - skoro $\frac{2}{3}$ ispitanica nedvosmisleno ističe da voli što živi u selu. Glavni razlog tome jesu karakteristike seoskog načina života. Većina žena u čijim se iskazima čita pozitivna slika o ruralnosti (42,6%) ističe da voli seoski način života zbog toga što je miran, tih, bez gužve; to je život koji odgovara čovekovom prirodnom ritmu. Ujedno, život u selu je bezbedniji od života u gradu.

Pozitivna slika o ruralnosti se gradi i na osnovu socijalno-ekoloških faktora – seoski način života se doživljava kao zdraviji i čistiji od života u gradu; smatra se i da je prostor sela više uronjen u svoje prirodno okruženje.¹¹ Svaka četvrta ispitanica sa pozitivnom slikom o ruralnosti navodi da je ona formirana na osnovu određenih kulturnih obrazaca, navika, tradicije. Većina ovih žena živi u selu u

⁹ Prema stepenu razvijenosti, opštine u Republici Srbiji dele se u četiri kategorije (Sl. glasnik, 104/2014). S obzirom na to da je među vojvođanskim opštinama svega jedna u četvrtoj grupi (stepen razvijenosti ispod 60% republičkog proseka), ona nije uzeta u obzir. Prema Zakonu u regionalnom razvoju (Sl. glasnik 89/2015, čl. 7 i 8), stepen razvijenosti se određuje na osnovu zvaničnih statističkih podataka za odabrane indikatore koji su definisani Metodologijom za izračunavanje stepena razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave.

¹⁰ Prema populacionoj veličini, za potrebe istraživanja sela u Vojvodini su podeljena u tri grupe: a) mala sela (do 1500 stanovnika), b) sela srednje veličine (1501 – 3500 stanovnika) i c) velika sela (više od 3501 stanovnika).

¹¹ Smatra se da je selo dublje ukorenjeno u prirodu, samim tim i više prirodno, dok se grad percipira kao „veštačka“ sredina.

kojem su rođene. Selo je zajednica u kojoj su ove ispitanice odrasle, stekle prijatelje, formirale porodice. Za te je žene selo poznata teritorija, zona komfora koju karakterišu stabilni i prepoznatljivi obrasci ponašanja i odnosa. Zbog toga, ove žene poistovećuju lični život sa životom zajednice. Nekoliko žena osećaj pripadanja zajednici razvilo je na fatalističkoj osnovi, naglašavajući nedostatak mogućnosti i slobode izbora ili, jednostavno, sudbinu.

Neke seoske žene sa pozitivnom slikom o ruralnosti (14,3%) smatraju da su društveni odnosi ključna prednost života u selu – lični, neposredni odnosi i bliskost se smatraju vezivnim tkivom zajednice i čine selo vitalnim. Ovim ispitanicama ne smeta što je selo zajednica u kojoj svako zna sve o svakome. Familijarnost je ukorenjena u porodičnim, srodničkim i susedskim vezama i na njoj se grade osećaji solidarnosti i pripadanja zajednici.¹²

Sa druge strane, trećina ispitanica ima negativnu sliku o ruralnosti. Interesantno, i ovde je seoski način života dominantni razlog – čak 46,9% žena koje negativno percipiraju ruralnost ističe ovaj faktor. One seoski život doživljavaju kao dosadan i isprazan, mrtav, a nedostatak sadržaja u zajednici im otežava svakodnevicu. Na ovo se nadovezuje mišljenje ispitanica koje ističu da je ritam seoskog života suviše spor, uspavan, monoton¹³. Svaka šesta žena sa negativnom slikom o ruralnosti smatra da ona proizilazi iz nerazvijenosti ruralne ekonomije – ponuda poslova je slaba, posebno kada je reč o poslovima na kojima (bi mogle da) se zapošljavaju žene¹⁴; plate su niže i nestabilnije od onih u gradu; ljudi u selu rade napornije i duže, a za to ne dobijaju adekvatnu nagradu. Za razliku od ispitanica koje bliskost vide kao prednost života u selu, svaka deseta žena sa negativnom slikom o ruralnosti ističe da je najviše odbija seoski mentalitet, kao i zajednica koja guši individualnost.

¹² Ostali razlozi za formiranje pozitivne slike ruralnosti su ljubav prema poljoprivredi, osećaj slobode, otvorenost/gostoprimljivost zajednice za novopridošlice, niži troškovi života nego u gradu.

¹³ Sa druge strane, život u gradu se smatra uzbudljivijim, ispunjenijim i lakšim. Takođe, ispitanice smatraju da je svakodnevno putovanje do obližnjeg rada zbog posla, školovanja, odlaska kod lekara, u kupovinu, u bioskop ili pozorište veoma zamorno i skupo.

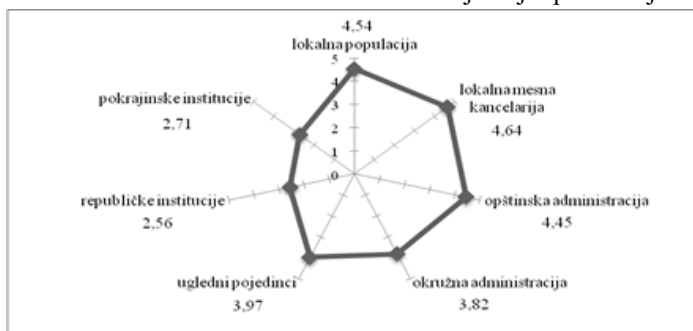
¹⁴ Misli se na sektore trgovine, prehrambene industrije, administracije, turizma i ugostiteljstva.

IDENTIFIKACIJA I ZNAČAJ AKTERA U RURALNOM RAZVOJU

Neo-endogeni model zagovara vođenje ruralnih razvojnih procesa „iznutra“ što znači da su ideja i praksa vladanja (*top-down*) zamenjene idejom i praksom upravljanja (*bottom-up*) (Bock–Derzern 2008: 263).¹⁵ Upravljanje podrazumeva inkluzivnost (Van Assche–Hornidge 2015). Akteri u ruralnom prostoru su raznovrsni¹⁶ - na osnovu svojih karakteristika, kao i mesta u mreži aktera, oni stiču specifičnu moć delovanja i imaju specifičan značaj za ishode ruralnog razvoja.

Ispitanice jasno identifikuju ključne aktere koji učestvuju u rešavanju ruralnih problema i usmeravanju lokalnog razvoja i svakom od njih pridaju određenu važnost u ostvarivanju ciljeva razvoja zajednice (od esencijalne važnosti, preko značajne, umerene i slabe do potpunog odsustva važnosti). Žene su jednoglasne u oceni da lokalni akteri imaju esencijalnu važnost u oblikovanju ruralnog prostora i ruralnom razvoju uopšte (Graf. 1.).

Grafikon 1. Važnost identifikovanih aktera u socijalnoj reprodukciji ruralnosti

* 1 = potpuno odsustvo važnosti, ... 5 = esencijalna važnost

Izvor: rezultati istraživanja

Pritom, podjednako procenjuju važnost formalnih i organizovanih (lokalna mesna kancelarija, opštinska administracija) i neformalnih i manje organizovanih lokalnih

¹⁵ Takođe, neo-endogeni ruralni razvoj doveo je do promene od „centralističkih i državno usmeravanih političkih inicijativa do formiranja i sprovođenja politika kombinovanjem javnih i privatnih aktera sa rastućom ulogom lokalnih i regionalnih nivoa“ (Winter, 2002; Goodwin, 1998; Storey, 1999; Rhodes, 1996; prema: Bock–Derzern 2008: 263).

¹⁶ Oni mogu da budu: a) lokalnog, regionalnog, nacionalnog, internacionalnog karaktera; b) individue, grupe, kolektivi, institucije; c) formalni ili neformalni; d) pojedinačni ili masovni; e) moćni ili obezmoćeni i sl.

aktera (lokalno stanovništvo), ističući važnost njihovog povezivanja i usklađenog delovanja. Ovakva procena važnosti lokalnih aktera može da se objasni osećajem pripadanja zajednici, povezanošću i bliskošću (zajednička istorija/iskustvo, interesi, brige, vrednosti i sl.) (Perkins–Long 2002: 302).

Pored lokalnih aktera, ispitanice ističu značaj (lokalnih) uglednih pojedinca (političari, sportisti, umetnici, naučnici i sl.) za razvoj zajednice. Te osobe često (ne i nužno) i same pripadaju selu (žive u njemu, poreklom su iz sela), a njihovo prisustvo u javnom životu, kao i kapitali koje poseduju mogu da pomognu u rešavanju problema zajednice i deluje kao katalizator razvojnih procesa. Nasuprot ovome, institucije na nacionalnom i pokrajinskom nivou smatraju se najmanje važnim za razvoj zajednice. Ovi akteri se percipiraju kao suviše udaljeni (prostorno i hijerarhijski) što ih čini slabije senzibilisanim za probleme i potrebe lokalnih zajednica i njihovih stanovnika.

OBLICI AKIVNOG GRAĐANSTVA SEOSKIH ŽENA

Ranija istraživanja (Blagojević, 2010; Shortal 2002; Bock–Derkzen 2008) su pokazala da seoske žene nisu dovoljno prisutne u lokalnim upravljačkim organizacijama i telima što njihove interese čini nedovoljno javno vidljivim i prepoznatim. I ovde rezultati pokazuju da je aktivno građanstvo seoskih žena na niskom nivou – čak 65,2% ispitanica nikada nije participiralo ni u kakvoj javnoj aktivnosti u zajednici. Dva su glavna razloga tome: a) izostanak prilike (60,3% žena koje nikada nisu participirale) i b) neiskorišćena prilika (39,7%). Većina žena koje nisu iskoristile priliku da učestvuju u javnom životu zajednice navodi da za to nisu imale slobodnog vremena (28,1% njih u ovoj grupi).¹⁷ Ostali razlozi za društvenu neaktivnost (kada je za to postojala prilika) su nedostatak informacija (15,4% žena u ovoj grupi), nedostatak interesa (14,7%) i starost (9,6%).¹⁸

¹⁷ Ovo se posebno odnosi na mlađe seoske žene, majke koje imaju troje i više dece, žene koje žive u proširenim porodicama, one koje su formalno zaposlene, ali i one koje su aktivne u poljoprivredi na porodičnom gazdinstvu – to ukazuje na višestruku i značajnu opterećenost seoskih žena, kako u privatnoj (porodica, domaćinstvo), tako i javnoj (poslovnoj) sferi.

¹⁸ Pored ovog, neke seoske žene smatraju da bi drugi mogli mnogo više da doprinesu (7,1%), dok 5% ispitanica u ovoj grupi navodi da nisu učestvovala u aktivnostima od značaja za zajednicu jer su smatrale da aktivnosti nisu prikladne za žene ili nisu želele da se mešaju u „tuđe“ poslove, zbog osude sredine (ogovaranja). Pored ovog, 5% ispitanica u ovoj grupi navodi da nisu učestvovala u aktivnostima jer je njihov organizator bila polička opcija koju ne favorizuju.

Uočena je povezanost između iskustva aktivnog građanstva seoskih žena i obeležja njihove informisanosti – očekivano, one žene koje su bolje i pravovremnije informisane su spremnije da učestvuju u javnom životu zajednice¹⁹ ($\chi^2=396,496$, $p=.000$). Dva su pitanja posebno značajna za unapređenje informisanosti o aktivnostima u ruralnoj zajednici – a) ko je izvor informacija i b) kako se informacije dele.²⁰ Seoske žene se o lokalnim prilikama i problemima najčešće informišu kroz razgovor sa članovima porodice, prijateljima, komšijama, tj. koristeći neformalne izvore informacija (36,6%). Pored toga, u glavne izvore informacija ubrajaju se i predstavnici seoske mesne zajednice (34,8%). Iako je reč o institucionalnom izvoru, njegov značaj bitno je određen neformalnom ulogom koju predstavnik institucije ima u zajednici (npr. rođak, komšija, prijatelj). Dominantni načini informisanja ne samo da potvrđuju određene navike i ustaljene obrasce u lokalnoj seoskoj zajednici, već i dostupnost pojedinih izvora informacija. Ostali izvori informisanja znatno se ređe koriste.²¹

U skladu sa dominantnim izvorom informacija, jasno je da seoske žene preferiraju neformalni način deljenja informacija („od usta do usta“). Svega 2,8% ispitanica se o lokalnim problemima informiše putem interneta (pretežno mlađe žene), što je posledica nedovoljne elektronske pismenosti seoskih žena²², ali i nedostatka navike lokalnih organizacija da dele informacije u digitalnom prostoru.

¹⁹ Prema rezultatima, 50,4% ispitanica koje su pravovremeno i dovoljno informisane ističe da su učestvovala u aktivnostima od značaja za zajednicu. S druge strane, svega 4,5% žena koje ističu da nisu imale pravovremene i dovoljne informacije je učestvovalo u ovakvim aktivnostima.

²⁰ Na osnovu identifikovanih glavnih izvora informacija moguće je (delimično) steći uvid u lokalnu strukturu moći, dok nas načini na koji se informacije distribuiraju upoznaju sa ključnim i poželjnim kanalima komunikacije u zajednici. Odgovori na oba pitanja višestruko su korisni za razumevanje razloga za (ne)participaciju u javnom životu zajednice.

²¹ Tako, 9,8% ispitanica pominje da su im glavni izvor informacija o događanjima u selu članovi udruženja kojem i same pripadaju; za njih 4,5%, to su predstavnici škole (direktor, nastavnici), a za 3,6%, lokalni mediji; za 2,7% ispitanica, to su predstavnici opštinske uprave; za 1,8% žena, to su predstavnici neke političke partije; ostali izvori informacija – npr. sveštenik, volonteri, predstavnici komunalnih preduzeća, predstavnici pokrajinske vlasti i sl. – su zastupljeni sa oko 1%.

²² Prema rezultatima popisa stanovništva iz 2011. godine (RZS, 2013: 143), 62,0% seoskih žena u Vojvodini je digitalno nepismeno.

Među ženama koje su na bilo koji način bile društveno aktivne (34,8%), skoro $\frac{2}{3}$ je aktivno u civilnom sektoru.²³ Njihov aktivizam u radu civilnih organizacija je raznovrstan²⁴ i podrazumeva pretežno neformalan angažman. Reč je o *bottom-up* participaciji koja proizilazi iz potrebe žena da doprinesu rešavanju lokalnih problema, predstave svoje interese ili da se povezuju sa sebi sličnima. Ovakav aktivizam se bazira na odnosima i strukturama koje su deo svakodnevne žena (porodični odnosi, prijateljstva, susedstvo) – samim tim, iskorak u javnu sferu je jednostavniji i prihvatljiviji, kako samim ženama, tako i zajednici.

Oko trećine ispitanica koje su bile društveno aktivne su članice javnih institucija i organizacija. One su uglavnom aktivne u lokalnim ograncima političkih partija (64,6% u ovoj grupi) ili mesnim zajednicama (27,7%). Njihov angažman u lokalnim formalnim strukturama posledica je toga što:

- žene preferiraju lokalnu sredinu kao okvir delovanja jer im je to poznato okruženje ili
- su lokalne strukture (jedino) dostupna opcija za njihovo formalno angažovanje.

Na posletku, 14,9% seoskih žena koje su učestvovala u javnom životu zajednice nisu to učinile niti kroz formalne strukture ili niti kroz civilni sektor, već individualno.²⁵

Nizak nivo aktivnog građanstva seoskih žena (posebno, u formalnim strukturama) doveo je do toga da žene ne učestvuju u procesu upravljanja razvojem lokalne zajednice – čak 87,7% svih ispitanica nikada nije imalo priliku da donosi odluke od javnog značaja. Svega 7,6% žena ističe da su na formalan način bile uključene u proces upravljanja.²⁶ Zanimljivo je da je deo ispitanica (njih 4,7%)

²³ Žene angažovane u formalnim strukturama su u proseku mlađe (37,3 godine) od žena koje su angažovane u civilnom sektoru (43,9 godina) ($\chi^2=25,102$, $p=.000$, Cramer's $V=.223$). To je jedina statistički značajna razlika u socio-demografskim obeležjima ispitanica, obeležjima njihovih porodica i domaćinstava u zavisnosti od toga koji sektor aktivnog građanstva preferiraju.

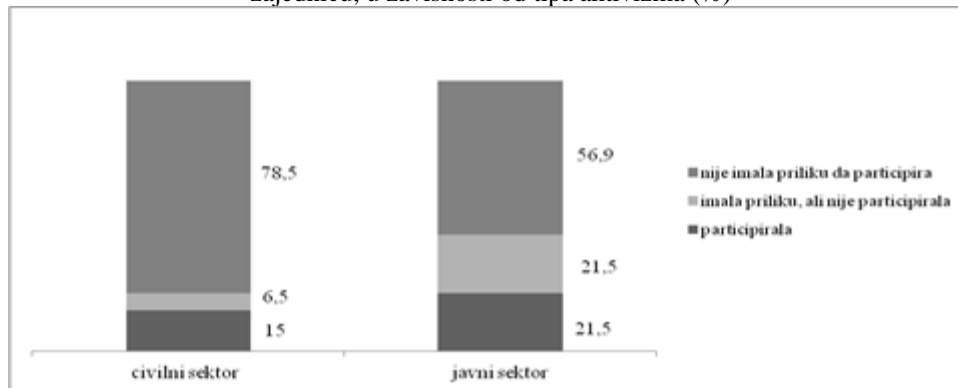
²⁴ Žene su aktivne u različitim udruženjima (udruženja žena, poljoprivrednika, crkvena udruženja, kulturno-umetnička društva) i klubovima (npr. klub penzionera, sportsko-rekreativna društva).

²⁵ Neke ispitanice su istovremeno bile društveno aktivne na više načina pa je zbog toga zbir veći od 100%.

²⁶ Njihova participacija se odnosila na odlučivanje o lokalnom samodoprinosu, organizaciji lokalnih događaja (kulturne manifestacije, sportski događaji), razvoju ruralne infrastrukture (javno osvetljenje, rekonstrukcija trotoara, popravka i razvoj vodovodne

naveo da su imale priliku da učestvuju u donošenju odluka, ali tu priliku nisu iskoristile.²⁷

Grafikon 2. Participacija seoskih žena u donošenju odluka od značaja za lokalnu seosku zajednicu, u zavisnosti od tipa aktivizma (%)

Izvor: rezultati istraživanja

Očekivano, žene koje su angažovane u formalnim strukturama su imale više prilika da učestvuju u donošenju odluka od značaja za lokalnu zajednicu (43,0% žena u ovoj grupi) od onih koje preferiraju i praktikuju angažovanje u civilnom sektoru (21,5%). Ista je situacija i kada je reč o iskorišćenim šansama da se učestvuje u procesu upravljanja (Graf. 2.).

Nizak nivo aktivnog građanstva praćen je relativno niskom spremnošću ispitanica da se angažuju u budućim aktivnostima od značaja za zajednicu – većina žena (54,5%) je istakla da nisu spremne da se uključe u buduće aktivnosti. Kao demotivišući faktori izdvajaju se starost (35,5%) i nedostatak slobodnog vremena (25%). 11,6% žena veruje bi drugi trebalo da se više angažuju u ovim aktivnostima jer mogu više da doprinesu.²⁸

mreže), humanitarnim akcijama, radu lokalnih institucija i organizacija (škola, ambulanta, večernja škola za odrasle, rad poljoprivrednog udruženja), razvoju ruralnog turizma i sl.

²⁷ Kao glavne razloge za to, one navode nedostatak interesovanja za predmet odlučivanja ili uverenje da njihov glas ne može da doprinese promeni.

²⁸ Pod drugima, seoske žene misle na one koji imaju više moći, ali i one koji su obrazovaniji i mlađi. U ostale demotivišuće faktore, ispitanice ubrajaju: nedostatak interesa, opštu pasivnost (ne žele da se mešaju u „tuđa posla“) i razočaranje zbog prethodnih loših iskustava (nepoštovanje dogovora, neefikasnost u odlučivanju i delovanju, netolerantna atmosfera i nerazumevanje stavova drugih, različite zloupotrebe i odlučivanje na osnovu preferencija određene političke opcije).

One žene koje su spremne da se uključe u nove aktivnosti od značaja za zajednicu (45,5%) ističu da bi se uključile u bilo kakvu akciju (39,1% žena u ovoj grupi), kao i da su spremne da urade sve što je u njihovoj moći kako bi se akcija sprovela. Svaka četvrta žena koja je spremna da bude aktivna smatra da bi se najradije angažovala u akcijama koje bi bile usmerene na unapređenje položaja određenih društvenih grupa, posebno dece i mladih u selu ili socijalno najranjivijih. Svaka peta ispitanica bi se rado aktivirala u poslovima u vezi sa ruralnom infrastrukturom, dok 13,6% isto govori za suprastrukturne probleme (osnivanje i razvoj institucija – škola, ambulanta, crkva, kulturni centar, sportski centar).

Primetna je razlika u dosadašnjem iskustvu aktivnog građanstva žena u odnosu na sliku o ruralnosti ($\chi^2=7,882$, $p=.049$, Cramer's $V=.125$) – neočekivano, ispitanice koje imaju negativnu sliku o ruralnosti su češće (49,3%) učestvovala u aktivnostima od značaja za zajednicu od onih koje ističu da vole život u selu (33,0%). Ovo se može objasniti time da kroz različite aktivnosti žene sa negativnom slikom o ruralnosti nastoje da „poprave“ svoje ruralno okruženje i zajednicu učine poželjnijim mestom za život. Slika o ruralnosti ne utiče na spremnost žena da se uključe u buduće aktivnosti od značaja za zajednicu ($\chi^2=1,805$, $p=.614$).

Nema statistički značajne razlika u dosadašnjem angažovanju ispitanica u javnom životu zajednice u zavisnosti od većine njihovih socio-demografska obeležja, kao i obeležja njihovih porodica i domaćinstva. Ova razlika uočena je jedino u slučaju ekonomskog statusa ($\chi^2=11,459$, $p=.022$, Cramer's $V=.151$) – zaposlene žene, kao i one koje se još školuju su najaktivnije u životu zajednice (po 42,9%), dok su najneaktivnije žene koje nikada nisu bile zaposlene (22,7%), kao i one koje trenutno nemaju posao (30,3%). S druge strane, na spremnost na buduće angažovanje u aktivnostima od značaja za zajednicu statistički značajno utiču:

- starost ($\chi^2=60,814$, $p=.000$, Cramer's $V=.348$) – mlađe sredovečne (63,0%) i mlađe žene (59,5%) ističu da bi se najradije uključile u ove aktivnosti; najstarije ispitanice (60+ godina) su najmanje spremne za ovakvo angažovanje (21,7%);
- ekonomski status ($\chi^2=48,096$, $p=.000$, Cramer's $V=.309$) – kao i u slučaju dosadašnjeg angažovanja, i ovde se izdvajaju žene koje se školuju (67,9%) i zaposlene žene (58,0%); njim se pridružuju i one koje su ranije bile zaposlene (57,6%) koje kroz društveni aktivizam mogu da pokušaju da promene svoje trenutni pasivan (ekonomski) status;
- bračno stanje ($\chi^2=37,141$, $p=.000$, Cramer's $V=.272$) – neudate (61,4%) i udate (50,5%) su najspremnije da se društveno angažuju – u prvom slučaju, reč je o mlađim ženama koje su ujedno i bolje i pravovremenije informisane; aktivistička motivacija udatih žena povezuje se sa

roditeljskom ulogom (žele bolje životno okruženje za svoju decu); s druge strane, udovice su najmanje spremne za budući društveni aktivizam (20,2%) – ovo je povezano sa njihovom većom prosečnom starošću, slabijom informisanošću, ali i neretko prihvatanjem pasivne uloge i mišljenjem da kao akteri nemaju dovoljno moći da pokrenu ili donesu promenu.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja potvrđuju postavljenu hipotezu – aktivno građanstvo seoskih žena je na niskom nivou – i odgovaraju nalazima ranijih domaćih istraživanja (Cvejić i dr., 2010; Bogdanov i dr., 2011; Blagojević, 2008, 2010). Uočen je kontinuitet ženskog neaktivnog građanstva - na osnovu aktuelnih praksi, ali i njihove nespremnosti da se uključe u buduće aktivnosti od značaja za zajednicu. Takođe, potvrđene su i posebne hipoteze:

- većina seoskih žena svedoči o pozitivnoj slici o ruralnosti - ove žene jasno ističu prednosti života u selu i ne žele da ga napuste; na ovome se razvija njihov osećaj pripadanja zajednici;
- ispitanice smatraju da lokalni akteri imaju najveći značaj u razvoju ruralne zajednice; takođe, žene ističu da je za upravljanje zajednicom „iznutra“ veoma važno povezivanje lokalnih aktera;
- društveno aktivne žene preferiraju civilni sektor angažovanja; njihov aktivizam pretežno je usklađen sa obrascima i odnosima koji su deo ženske ruralne svakodnevnice i koji odgovara i dalje prisutnim rodnim barijerama u ruralnom socijalnom prostoru (Blagojević, 2008: 38); uočeno je nedovoljno prisustvo žena u donošenju odluka od značaja za zajednicu.

Seoske žene nisu u potpunosti homogena grupa u pogledu iskustva i spremnosti na aktivno građanstvo. Uočeno je njihovo delimično raslojavanje na osnovu starosti, ekonomskog i bračnog statusa. Obim, oblici i razlozi za (ne)aktivno građanstvo seoskih žena oblikovani su rodnim ulogama i položajima koji su karakteristični za ograničenja (post)tranzicijskog (ruralnog) društva polu-periferije. Trenutnu praksu, kao i spremnost na budući aktivizam seoskih žena oblikuju:

- individualna obeležja (npr. godine starosti, bračno stanje, informisanost),
- odnos obaveza oko porodice, domaćinstva, ekonomske aktivnosti i slobodnog vremena;
- (auto)cenzura u ponašanju u javnoj sferi,
- (ne)posedovanje odgovarajućih kapitala (simbolički, socijalni),
- otvorenost formalnih struktura.

Identifikovani faktori odgovaraju Klaridžovim situacionim, strukturalnim i socijalizacijskim faktorima (Claridge, 1998: 185) i ukazuju na spoljašnja i unutrašnja ograničenja za participaciju žena javnom životu zajednice. Slično govore i Bok i Derkzen (Bock–Derkzen, 2008: 268).²⁹

Ravnomerna zastupljenost žena i muškaraca u razvojnim procesima važna je pretpostavka njihove legitimnosti (Bock–Derkzen, 2006). S tim u vezi, može se postaviti i pitanje na koji način je moguće ojačati spremnost žena da učestvuju u javnom životu zajednice. Kako Blagojević navodi (2008: 13):

„da bi žene bile mobilisane kao akterke promene neophodno je razumeti stvari iz njihovog ugla, mobilisati ih na programima koje će one same doživeti kao programe fokusirane na prave probleme. Uspešne politike kao preduslov imaju povećanu participaciju građana i građanki i to na način koji odražava njihove stvarne probleme i aspiracije”.

Na osnovu identifikovanih iskustava i navika seoskih žena, prepoznaju se dva glavna pravca za unapređenje njihovog društvenog aktivizma. Prvi se odnosi na negovanje participacije u civilnom sektoru (neformalni kolektivi, udruženja, pokreti). Ovaj sektor favoziruje „odozdo na gore“ aktivistički pristup, razvijajući kapacitete za samoorganizovanje. Time ne samo da se doprinosi unapređenju kvaliteta života ruralne zajednice, već se obezbeđuju kapaciteti seoskih žena za „profesionalnu orijentaciju, celoživotno učenje,..., i profesionalni razvoj“ (Šikić-Mićanović, 2009: 86). Blagojević (2008: 58) ističe da aktivizam seoskih žena „dinamizira rutinsku svakodnevnicu seoskog života i otvara vidike, kako samim ženama koje su direktno angažovane, tako i ostalima”. Istovremeno, nužan preduslov izraženijeg aktivizma i veće uticajnosti seoskih žena u javnom životu zajednice jesu i sistemske aktivnosti koje za cilj imaju promene u utvrđenim opštim kulturnim obrascima rodno determinisanih uloga. Na taj način, „skida“ se stigma sa javnog angažovanja žena, odnosno, smanjuje rizik od njihove „marginalizacije u dominantnoj ruralnoj kulturi“ (Šikić-Mićanović, 2009: 86). Ulaskom u formalne strukture odlučivanja, seoske žene promovišu nov način ponašanja, ne samo drugim ženama, već i institucijama i ruralnoj zajednici u celini, utičući tako na eliminisanje (samo)nametnutog „staklenog plafona“ u društvenom aktivizmu.

²⁹ Autorke navode četiri činioca koji oblikuju dostupnost javne/političke arene seoskim ženama - pozicija žene u seoskom društvu tj. njena nedovoljna politička i socio-ekonomska uključenost; tradicionalna rodna ideologija; nedostatak promena u aranžmanima upravljanja; dominacija ekonomije i poljoprivrede u diskursu o ruralnom razvoju (Bock–Derkzen, 2008: 268).

Ipak, trenutni društveni milje utiče na to da razvoj oba mehanizma unapređenja ženskog aktivizma bitno zavisi od tradicionalnih formi ruralne solidarnosti. Oslanjajući se na tradicionalne oblike seljačke solidarnosti, društveni aktivizam žena u socijalnoj reprodukciji ruralnosti poziva na „novo tumačenje tradicije, a ne obnavljanje patrijarhalnih matrica” (Blagojević, 2008: 58).

Jovana Čikić, Ana Bilinović Rajačić

ACTIVE CITIZENSHIP OF RURAL WOMEN - FROM COMMUNITY (NON)BELONGING TO (IN)FORMAL PARTICIPATION

Summary

Changes in rural development paradigms brought forward several innovations regarding developmental concept, principles and practices – new, (neo)endogenous model of rural development is focused on participation, inclusion, devolution of power, territoriality, plurality of agents. Active citizenship is considered as one the main drivers of local rural development. Various agents are encouraged to try new (public) social roles. This especially refers to those who were previously less powerful and less present in social public life, such as rural women. Contemporary sociological literature pays special attention to the issue of gender and rural development. Gender regimes determines taking certain private and public roles. Previous researches proved low level of active citizenship of rural women, especially in formal decision-making. Rural women have less political power and less self-confidence for participating in public social arena.

Three aspects of active citizenship of rural women have been analysed: a) rurality image, b) agents in rural community and c) participation in activities of communal importance. The main hypothesis was that active citizenship of rural women was low. Three auxiliary hypotheses were:

- majority of rural women have strong sense of community belonging,
- rural women consider that rural community should be governed from within,
- rural women prefer less formal types of active citizenship.

The analysis was conducted based on survey data. Total of 503 rural women living in 14 villages in Vojvodina participated in the survey. Sampling procedure was two-staged. First, we selected a sample of villages based on population size and municipal development level. Second, proportional sampling was used to select rural women from the 14 villages. Main criteria for sampling rural women were legal age and rural residence.

Research results confirmed main and additional hypotheses:

- active citizenship of rural women was very low – majority have never had participated in any public communal activity; the continuity of women’s non-active citizenship is evident, based on current practices and lack of women’s willingness to participate in future public communal activities;

- majority of rural women had positive rurality image – they were happy to live in the village and not willing to live anywhere else;
- rural women unanimously assessed local agents to have an essential importance in local rural development; they equally strong assessed the importance of formal (e.g. local community office, municipal office) and informal local agents (residents) – thus, they indicated the significance of governing rural community from within;
- socially active rural women preferred civil sector; women`s activism corresponded with patterns and relations which were a part of their everyday life.

However, women were not homogenous when it comes to their active citizenship experience and readiness to take future actions. Partial segmentation was evident based on age, economic and marriage status. Current experiences and future readiness of rural women to be publicly active are determined by: a) their individual traits; b) responsibilities regarding family and household, professional activity and free time; c) (auto)censorship regarding activities in public social life, d) (not) having suitable capitals and e) openness of formal structures.

Keywords: rural women, active citizenship, community belonging, governance from within, neo-endogenous rural development

LITERATURA

- Asztalos Morell, I.–Bock, B. (ed.) (2007). *Gender Regimes, Citizen Participation and Rural Restructuring*. UK: Emerald Group Publishing Limited.
- Blagojević, M. (2008). *Seoske ženske organizacije u Vojvodini*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Blagojević, M. (2010). *Žene na selu u Vojvodini – svakodnevni život i ruralni razvoj*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Bock, B. (2015). Gender mainstreaming and rural development policy: The trivialisation of rural gender issues. *Gender, Place & Culture*. 22(5), 731–745.
- Bock, B.–Derkzen, P. (2006). Gender and rural development budgets. In: Bock, B.–Shortall, S. (eds) (2006). *Rural gender relations: Issues and case studies*. Oxford: CABI. 218–223).
- Bock, B.–Derkzen, P. (2008). Barriers to women`s participation in rural policy making. In: Asztalos Morell, I.–Bock, B. (eds.) (2008). *Gender Regimes, Citizen Participation and Rural Restructuring*. Eds. UK: Emerald Group Publishing Limited. 263–281.
- Bock, B.–Shortall, S. (eds.) (2006). *Rural Gender Relations: Issues and Case Studies*. UK: CABI Publishing.

- Bock, B.–Shortall, S. (eds.) (2017) *Gender and Rural Globalization International Perspectives on Gender and Rural Development*. UK: CABI Publishing.
- Bogdanov, N.–Tomanović, S.–Cvejić, S.–Babović, M. & Vuković, O. (2011). *Pristup žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije i predlog mera za unapređenje stanja*. Beograd: MDGF.
- Claridge, C.L. (1998). Rural Women, Decision Making and Leadership Within Environmental and Landcare Groups. *Rural society*. 8 (3), 183-195.
- Cvejić, S.–Babović, M.–Petrović, M.–Bogdanov, N.&Vuković, O. (2010). *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*. Beograd: UNDP.
- Čikić, J.–Bilinović Rajačić, A. (2021). Seoske žene i socijalna reprodukcija ruralnosti – od (ne)pripadanja zajednici do (ne)formalne participacije. U: Čikić, J & Stojšin, S. (ur.) (2021). *Demografske promene i društveni razvoj*. Novi Sad - Beograd: Filozofski fakultet – Srpsko sociološko društvo, 38-39. (na ćirilici)
- Čikić, J. (2021). *Seoske žene i ekonomska (re)produkcija ruralnosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Dalton, R. & Klingemann, H. (2007). Citizens and political behaviour. In: Dalton, R. & Klingemann, H. (eds.) (2007). *Oxford Handbook of Political Behaviour*. UK: Oxford University Press. 3-26.
- Franc, R.–Šakić, V. & Maričić, J. (2007). Građanski aktivizam u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*. 87-88, (1-2), 111-132.
- Little, J.–Jones, O (2000). Masculinity, gender and rural policy. *Rural sociology*, 65(4), 621-639.
- Lyson, T. (2006). Global capital and the transformation of rural communities. In: Cloke, P.–Marsden, T. &–Mooney, P. (eds.) (2006). *Handbook of Rural Studies*. UK: SAGE Publications. 292-303.
- McMillan, D. W.–Chavis, D. M. (1986). Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology*, 14(1), 6–23.
- McVay, L. (2016). Leadership and Gender. In: Shucksmith, M.–Brown, D. (eds.) *Routledge International Handbook of Rural Studies*. UK-USA: Routledge. 367-378.
- Perkins, D.–Long, A. (2002). Neighborhood sense of community and social capital: A multi-level analysis. In: Fisher, A.–Sonn, C. & Bishop, B. (eds.) (2002). *Psychological Sense of Community: Research, Applications and Implications*. USA: Plenum. 291-318.
- Petrović, M.–Čikić, J. (2021). Od pasivnosti do borbe za promenu: aktivističke aspiracije mladih iz ruralnih područja Vojvodine. *Sociološki pregled*, 55(4): 1382-1411. (na ćirilici)

- Ray, C. (2006). Neo-endogenous rural development in the EU. In: Cloke, P.–Marsden, T. &–Mooney, P. (eds.) (2006). *Handbook of Rural Studies*. UK: SAGE Publications. 278-291.
- Rijnks, R.–Strijker, D. (2013). Spatial effects on the image and identity of a rural area. *Journal of Environmental Psychology*. 36, 103-111.
- RZS (2013). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011. U republici Srbiji – školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost (podaci po opštinama i gradovima)*. Beograd: Republički zavod za statistiku. (na ćirilici)
- Shortall, S. (2002). Gendered agricultural and rural restructuring: a case study of Northern Ireland. *Sociologia Ruralis*. 42(2), 160-175.
- Shucksmith, M. (2009). Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts. *Sociologia Ruralis*. 50(1), 1-14.
- Sl. glasnik 104/2014: *Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2014. godinu*. Beograd: Službeni glasnik. (na ćirilici)
- Sl. glasnik 89/2015: *Zakon o regionalnom razvoju*. Beograd: Službeni glasnik. (na ćirilici)
- Šikić-Mičanović, L. (2009). Women's Contribution to Rural Development in Croatia: Roles, Participation and Obstacles. *Eastern European Countryside*. 15, 75-90.
- Šljukić, S. & Janković, D. (2015). *Selo u sociološkom ogledalu*. Novi Sad: Mediterran publishing. (na ćirilici)
- van Assche, K.–Hornidge, A-K. (2015). *Rural Development - Knowledge and Expertise in Governance*. The Netherlands: Wageningen Academic Publishers.
- Woods, M. (2006). Political articulation: the modalities of new critical politics of rural citizenship. In: Cloke, P.–Marsden, T. & Mooney, P. (eds.) (2006). *Handbook of Rural Studies*. UK: SAGE Publications. 457-471.
- Yarwood, R. (2017). Rural Citizenship. In: Richardson, D.–Castree, N.–Goodchild, M.–Kobayashi, A.–Liu, W. & Marston, R. (eds.) (2017). *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology*. Eds. USA: John Wiley and Sons.

